

บทที่ 4

รส ความพึงพอใจ และการหลุดพ้น

ในบทที่แล้วเราได้วิเคราะห์ถึงนิยามศิลปะและการตัดสินงานศิลปะในทัศนะของ คัมภีร์นาฏยศาสตร์ ซึ่งสามารถทำได้ในบริบทที่เป็นศิลปะ หรือที่เรียกกันว่า ศิลปะเพื่อศิลปะ (Art for Art Sake) คำนี้ถูกนำมาใช้ครั้งแรกโดย เบนจามิน คอนสแตนท์ (Benjamin Constant) ซึ่งเขาใช้มันในบริบทที่เชื่อมโยงกับความคิดของอิมมานูเอล คานท์ (Immanuel Kant) ที่คิดว่า ศิลปะมีคุณค่าในตัวของมันเอง คุณค่าของศิลปะไม่ได้อยู่ที่ความสนุกสนานเพลิดเพลิน แต่อยู่ที่คุณสมบัติพิเศษที่เป็นตัวของมันเอง ที่ให้ความรู้สึกพิเศษ ซึ่งมนุษย์ทุกคนมี แต่ไม่เหมือนกับความรู้สึกทั่วไป และศิลปะนั้นไม่ได้มีความเกี่ยวข้องกับศีลธรรมหรือความเข้าใจเลย ซึ่งการคิดเช่นนี้ทำให้มีข้อโต้แย้งว่า ศิลปะที่อยู่ในโลก ศิลปะนั้นไร้ประโยชน์และไร้คุณค่า ศิลปะควรให้อะไรกับชีวิตและสังคมบ้าง

ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์นั้นแม้ว่าศิลปะจะมีโลกของมันเอง มีการตัดสินในบริบทที่เป็นศิลปะ แต่ก็ไม่ได้มีความขัดแย้งถ้าจะเกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น โดยเฉพาะศีลธรรม ศิลปะในทัศนะของคัมภีร์นาฏยศาสตร์ นอกจากศิลปะจะทำให้เกิดความพึงพอใจแล้ว ศิลปะยังเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทำให้เกิดการรู้ตระหนักทางศีลธรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นได้ เพราะเมื่อรสเกิดขึ้นในจิตใจ นอกจากผู้ชมงานศิลปะจะได้รับความบันเทิง ซึ่งทำให้เกิดความพึงพอใจแล้ว ในความเชื่อทางปรัชญาฮินดูเชื่อว่า จิตใจนั้นเป็นใหญ่ และเป็นผู้คุมบังเหียนร่างกาย พฤติกรรมต่างๆ ที่เป็นไป ก็เป็นไปเพราะ จิตใจนำไปให้เป็น รสที่เกิดขึ้นจึงมีผลต่อความคิด การตัดสินใจ และการกระทำของผู้ชมงานศิลปะด้วย

คัมภีร์นาฏยศาสตร์กล่าวไว้ว่า “...นาฏยศาสตร์นี้ เป็นศาสตร์ที่ให้ความบันเทิง เป็นศาสตร์ที่ บริสุทธิ์ เป็นศาสตร์ที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นศาสตร์ที่ทำลายอกุศล...”¹ (นาฏยศาสตร์ : XXXVI.71-82) ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า นาฏยศาสตร์ ซึ่งเป็นศาสตร์ในการสร้าง และการชมละครนี้ เป็นศาสตร์ที่ทำลายอกุศลได้ จึงแฟงนัยว่า ศิลปะนั้นสามารถทำลายอกุศลในจิตใจของผู้ชมงานศิลปะได้ด้วย คัมภีร์นาฏยศาสตร์ยังกล่าวไว้อีกว่า

---

¹ Adya Rangarcharya, The Nāṭyaśāstra :English Translation with critical Notes. (New Delhi : Munshiram Mahoharlal Publishers Pvt Ltd, 1996), p. 344.

“...ผู้ใดก็ตามที่ได้ทำการแสดงตามที่ได้อ้างไว้ในนาฏศาสตร์ และผู้ใดก็ตามที่ได้ชมการแสดงอย่างตั้งใจ ผู้นั้นจะได้รับผลกรรมดี เท่าเดียวกับ ผู้ที่ศึกษาคัมภีร์พระเวท ผู้ที่กระทำบวงสรวง ผู้ที่บำเพ็ญกุศล และปฏิบัติตนอยู่ในศาสนา...”²

(นาฏศาสตร์ : XXXVI . 71-82)

จะเห็นได้ว่า ในกระบวนการที่เป็นศิลปะนั้น สิ่งที่ผู้ชมงานศิลปะ และผู้สร้างงานศิลปะได้รับนั้น มีผลกรรมดีเหมือนดังผู้ที่ได้ศึกษาคัมภีร์พระเวท ทำพิธีบวงสรวง หรือบำเพ็ญกุศล ซึ่งการกระทำ ดังกล่าวล้วนแต่เป็นการกระทำเพื่อเข้าถึงปรมาตมน์ทั้งสิ้น สิ่งที่ได้ออกจากการสร้าง และชมงานศิลปะจึงไม่แตกต่างจาก การศึกษาพระคัมภีร์ การบวงสรวง หรือการปฏิบัติตนตามคำสอนของศาสนาอย่างเคร่งครัด จึงอาจกล่าวได้ว่า นอกจากศิลปะจะให้ความบันเทิงใจแล้ว ศิลปะยังมีความเกี่ยวข้องกับ การเข้าถึงพระเจ้า และการหลุดพ้นด้วย

ในบทนี้เราจะวิเคราะห์ถึงศิลปะในทัศนะคัมภีร์นาฏศาสตร์ในสองประเด็นคือ

4.1 ศิลปะกับความพึงพอใจ

4.2 ศิลปะกับการหลุดพ้น

ในประเด็นแรก จะได้อ้างถึงความเชื่อมโยงระหว่างรสและความพึงพอใจว่า รสนำไปสู่ความพึงพอใจได้อย่างไร และความพึงพอใจที่ได้จากการชมงานศิลปะนั้น เป็นความพึงพอใจประเภทไหน

ในประเด็นสุดท้าย จะวิเคราะห์ถึงความเชื่อมโยงระหว่างศิลปะกับศีลธรรมว่า ศิลปะนั้น มีความเกี่ยวข้องกับการรู้ตระหนักทางศีลธรรม และการหลุดพ้นอย่างไร จากการตีความข้อความในคัมภีร์นาฏศาสตร์

---

² Ibid. , p. 344.

4.1 ศิลปะกับความพึงพอใจ

คัมภีร์นาฏยศาสตร์กล่าวไว้ว่า

“...เมื่อผู้ชมละครได้ชมการแสดงของนักแสดงที่แสดงอารมณ์ต่าง ๆ โดยใช้คำพูด ท่าทางและความรู้สึกแล้ว ผู้ชมก็จะเกิดความรู้สึกพึงพอใจและความรู้สึกที่ผู้ชมได้รับนี้ก็คือรสที่หลากหลายของการชมละคร (นาฏยรส)นั่นเอง”³

(นาฏยศาสตร์ - VI.33)

นั่นคือ นาฏยรส ที่ผู้ชมละครได้รับนั้น ทำให้ผู้ชมเกิดความพึงพอใจ นาฏยรสที่ผู้ชมได้รับนี้เป็นความรู้สึกที่สร้างความพึงพอใจให้กับผู้ชม แต่ความพึงพอใจที่ได้จากรสนี้เป็นแบบ ไค คัมภีร์นาฏยศาสตร์ กล่าวถึงรสที่ผู้ชมจะได้รับไว้ 8 รส

<u>รส</u>	<u>ตอบสนองต่อ</u>	<u>สภาวะ</u>
1. ศฤงคารรส (รสแห่งความรัก)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะรัก (รติ) หมายถึง ความรัก
2. হাসขรส (รสแห่งความขบขัน)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะขบขัน (हास्य) หมายถึง ความสนุกสนาน
3. กรูณารส (รสแห่งความกรุณา)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะโศก (शोक) หมายถึง ความโศก
4. เราทรรส (รสแห่งความโกรธ)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะโกรธ (क्रोध) หมายถึง ความโกรธ
5. วีรรส (รสแห่งความกล้าหาญ)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะมุ่งมั่นในการต่อสู้ (อุตสาหะ) หมายถึง ความมีพลัง

³ Ibid. , p. 55.

<u>รส</u>	<u>ตอบสนองต่อ</u>	<u>สภาวะภาวะ</u>
6. ฝานกรส (รสแห่งความกลัว)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะน่ากลัว (ภยะ) หมายถึง ความกลัว
7. พิกัดสรส (รสแห่งความขะเขวขง)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะน่ารังเกียจ (ชุกุปสา) หมายถึง ความชิงชัง รังเกียจ
8. อัทฤตรส (รสแห่งความอัศจรรย์ใจ)	<u>ตอบสนองต่อ</u>	ภาวะน่าพิศวง (วิสมะยะ) หมายถึง ความอัศจรรย์ใจ

แต่เมื่อพิจารณาถึงรสทั้ง 8 แล้ว จะเห็นได้ว่า มีเพียง 4 รสเท่านั้น ที่น่าจะนำไปสู่ความพึงพอใจ คือ

ศฤงคารรส (ความรู้สึกลึกซึ้งในความรัก)
 หาสขรส (ความรู้สึกลึกซึ้งสนุกสนาน)
 วีรรส (ความรู้สึกลึกซึ้งชื่นชมในความกล้าหาญ)
 อัทฤตรส (ความรู้สึกลึกซึ้งอัศจรรย์ใจ)

สำหรับรสที่เหลืออีก 4 รส คือ

กรณารส (ความรู้สึกลึกสงสาร)
 เราทรรส (ความรู้สึกลึกแค้นเคือง)
 ฝานกรส (ความรู้สึกลึกเกรงกลัว)
 พิกัดสรส (ความรู้สึกลึกเบื่อระอาชิงชัง)

นั่นเป็นรสที่ไม่น่าจะนำไปสู่ความพึงพอใจได้ เพราะดูเหมือนว่า รสที่เหลือทั้ง 4 จะเป็นรส ที่ให้ความรู้สึกในทางตรงข้ามกับความพึงพอใจทั้งสิ้น แล้วจะนำไปสู่ความพึงพอใจได้อย่างไร

เดวิด ฮูม (David Hume) ตั้งข้อสังเกตไว้ในบทความ “Of tragedy” ว่า

“...ดูเหมือนว่าจะเป็นความพึงพอใจที่ไม่สมเหตุผลเลยที่คุณดูละครโศกนาฏกรรมได้จากความเศร้า ความน่ากลัว ความกังวลใจ

และ ความรู้สึกอื่น ๆ ที่โดยตัวตัวของมันแล้ว ไม่น่าพึงพอใจ และไม่
น่าพิศมัย”⁴

ข้อสงสัยของฮูมก็คือ เราได้รับความพึงพอใจจากสิ่งที่ทำให้เราไม่พึงพอใจได้อย่างไร เราได้
รับความพึงพอใจจากการชมละครที่มีเนื้อหาตึงเครียด เศร้าโศก หดหู่ น่ากลัว ได้อย่างไร ในเมื่อ
ละครโศกนาฏกรรมเหล่านั้นทำให้เราร้องไห้ แต่ทำไมคนเรากลับชื่นชอบ ประทับใจ และดูมันซ้ำ
แล้วซ้ำอีก ข้อสังเกตนี้เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า พาราดอกซ์ ออฟ เทจิดี (paradox of tragedy)
เมื่อกลับมาพิจารณาภาวะต่างๆ ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์จึงมีข้อสงสัยได้ว่า ภาวะโศก ภาวะโกรธ ภาวะ
น่ากลัว และภาวะน่ารังเกียจ นั้นนำไปสู่รสที่ทำให้ความพึงพอใจได้อย่างไร

คัมภีร์นาฏยศาสตร์กล่าวถึงความพึงพอใจที่ได้จากรสโดยเปรียบเทียบกับกรับประทาน
อาหารที่มีรสชาติต่าง ๆ ว่า

“...ผู้ชิม หรือผู้กิน เมื่อกินอาหารที่ปรุงขึ้นด้วยเครื่องปรุงต่างๆ ชื่อ
ว่า ย่อมชิมหรือกินซึ่งรสทั้งหลาย (การกินอาหาร ก็คือ การกินรสนั่นเอง)
และ คนที่มีใจคอเป็นปกติดี กินรสเข้าไปแล้วก็เบิกบานสำราญใจ เป็นต้น
ความขื่นอุปมาฉนใดผู้ดูละครที่มีใจคอเป็นปกติดี ก็มีอุปไมยฉนนั้น คือ
กินรสที่เป็นสถายีภาวะประกอบด้วยการแสดงวจา อวิยะ และตัวเดิมใน
เนื้อเรื่อง อันเป็นเสมือนกับข้าวที่แสดงภาวะต่าง ๆ (คือมีรสต่างๆ) ก็ย่อม
เบิกบานสำราญใจเป็นต้นข้าวคลุกด้วย กับข้าว อาหารมีรสอร่อยขึ้นฉนใด
ภาวะและรสอาศัยซึ่งกันและกัน การแสดงก็สนุกขึ้นฉนนั้น...”⁵

(นาฏยศาสตร์ - VII.34)

รสอร่อยที่ได้จากการรับประทานอาหารที่มีรสชาติต่าง ๆ เช่น เป็รียว หวาน เค็ม ผสมคลุก
เคล้ากันทำให้เกิดความพึงพอใจจากการรับประทานอาหาร รสอร่อยที่ได้ฉนนั้น เกิดจากเครื่องปรุงที่มี
รสเป็รียว รสหวาน และ รสเค็ม ที่คลุกเคล้ากับข้าวในอัตราส่วนที่พอเหมาะแต่ลำพังเพียงเครื่อง
ปรุงที่มีรสเป็รียว รสหวาน และ รสเค็ม เช่นมะนาว น้ำตาล และน้ำปลา อาจจะไม่ได้ทำให้เกิดความ

⁴ David Hume , “Of tragedy,” in Arguing about art : Contemporary philosophical debates, eds. Alex Neill and Aaron Ridley, (New York : Mc Graw -Hill .inc , 1995), p. 198.

⁵ แสง มนวิฑูร, ผู้แปล, นาฏยศาสตร์ของภรตมุณี, หน้า 287.

พึงพอใจ แต่เมื่อคลุกเคล้ากับข้าว หรือเมื่อทั้ง 3 รส มาผสมกันแล้วกลับทำให้เกิดรสอร่อยที่ทำให้เกิดความรู้สึกพึงพอใจได้ เช่นเดียวกับกับ ความพึงพอใจที่เราได้จาก รสต่าง ๆ ที่แม้ว่า รสบางรส โดยลำพังตัวมันเอง เป็นรสที่ไม่น่าพึงพอใจ แต่เมื่อมันถูกนำมาใส่ในงาน เช่น ละคร ภาพวาด หรือดนตรี ก็จะทำให้งานนั้นก่อให้เกิดรส และสร้างความพึงพอใจได้

ความพึงพอใจที่ได้นั้น เป็นความพึงพอใจที่ได้จากการได้ลิ้มรสที่หลากหลาย ซึ่งเพิ่มประสบการณ์ทางจิตใจ ทำให้จิตได้รู้ตระหนักรู้ถึงอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ความพึงพอใจที่ได้จากรส หรือจากการชมงานศิลปะจึงเป็นความพึงพอใจจากการได้รู้ตระหนัก เพราะ แม้ว่าการชมละคร หรืองานศิลปะ เราอาจได้รับความรู้สึกสนุกสนาน (หาสยรส) ความรู้สึกชื่นชม (วีรส) ความรู้สึกอัศจรรย์ใจ (อัทฤตรส) หรือความรู้สึกซาบซึ้ง (ศฤงคารรส) ซึ่งเป็นความรู้สึกที่น่าพึงพอใจ แต่ความรู้สึกเหล่านั้น ก็เป็นเพียงความรู้สึกที่เกิดจากการจำลองภาวะต่างๆแล้วนำมาถ่ายทอดไว้ และทำให้เรารู้สึกเหมือนว่าเราได้รู้สึกจริง ๆ มันเป็นเพียงการร่วมรู้สึกแต่ความรู้สึกที่เราได้รับจริงๆก็คือ ความพึงพอใจที่ได้ร่วมรู้สึกและทำให้เรา ได้ตระหนักรู้สึกภาวะนั้นๆ และนี่คือ ความพึงพอใจ ที่แท้จริงที่เราได้จากการชมงานศิลปะ เช่นเดียวกับกับ ความรู้สึกซึ่งนำไปสู่ความไม่พึงพอใจ ภาวะที่ถูกแสดงไว้นั้นก็เป็นเพียงสิ่งที่ถูกจำลองมา ไม่ว่าจะ เป็นภาวะที่สะท้อนใจเพียงใด น่ากลัวเพียงใด น่าขยะแขยงเพียงใด เราจึงยังได้รับความพึงพอใจไม่ว่ารสที่เราได้รับนั้นจะน่าพึงพอใจหรือไม่

จะเห็นได้ว่ารสนั้นนำไปสู่ความพึงพอใจได้ แต่ความพึงพอใจที่ได้นั้นเป็นความพึงพอใจชนิดใด

ชนิดของความพึงพอใจ

ในปรัชญาฮินดูนั้นแบ่งระดับของความพึงพอใจเป็น 2 ระดับ คือ ความพึงพอใจซึ่งเป็นความสำราญทางโลก และความพึงพอใจในการหลุดพ้น ดังนี้

1. ความพึงพอใจซึ่งเป็นความสำราญทางโลก ได้แก่ ความพึงพอใจที่ความปรารถนาต่างๆ ที่พึงมีได้ในโลกนี้ได้รับการตอบสนองตามที่ต้องการ ในไตรตศวรรษอุปนิษทกล่าวว่

“ชายหนุ่มผู้หนึ่ง ความรู้ดี มีความกระตือรือร้น แข็งแรง หนักแน่น
สูงศักดิ์ พร้อมไปด้วยความมั่งคั่งทั้งมวลในโลก นับได้ว่าเขามีความสุข
ระดับมนุษย์ 1 หน่วย”⁶

(ไตตติริยะอุปนิษัท - II, 8)

ซึ่งเป็นความพึงพอใจที่ได้จากการประสบความสำเร็จและสมปรารถนา มีความมั่งคั่งทั้ง
ทางทรัพย์สินทางปัญญาความรู้และเงินทอง ปราศจากโรคภัยที่จะมาเบียดเบียน มีเกียรติยศ มี
อำนาจ วาสนา ซึ่งนำพาความสำราญในทางโลกมาให้

2. ความพึงพอใจในการหลุดพ้น ได้แก่ความพึงพอใจที่สามารถละความปรารถนาทั้งมวล
ในโลกได้ ซึ่งความสุขจากความพึงพอใจในระดับนี้เป็นความพึงพอใจในระดับพระเจ้า หากจะเทียบกับ
กับความสุขในระดับมนุษย์แล้วในไตตติริยะอุปนิษัท ให้นำความสุขระดับมนุษย์ 1 หน่วยนั้นคูณ
ด้วย 100 แล้วนำผลลัพธ์ที่ได้คูณด้วย 100 แล้วทำเช่นนี้อีกถึง 10 ครั้งจึงจะเทียบได้กับความสุขจาก
การที่ได้เข้าถึงพระเจ้าซึ่งเป็นปริมาณความสุขที่ไม่สามารถจะประมาณได้ ดังที่ได้กล่าวไว้ใน
ไตตติริยะอุปนิษัท ว่า “ผู้ซึ่งรู้ซึ่งถึงจิตอันเปี่ยมไปด้วยสุขจากการเข้าถึงพระเจ้านั้นจะตื่นตื่นกับความสุขจน
มีอาจกล่าวเป็นคำพูดได้”⁷ (ไตตติริยะอุปนิษัท : II, 8)

เพราะความสุขในโลกที่ยิ่งใหญ่ที่สุดนั้น เทียบไม่ได้กับความสุขที่แท้จริงจากการที่ละทิ้ง
ความปรารถนาซึ่งจะนำความสุขทางโลกมาได้ แล้วเข้าถึงอาตมัน หากผู้ใดยังหลงยึดติดอยู่กับความ
สำราญทางโลกก็จะไม่สามารถบรรลุถึงความสุขที่แท้จริงในขั้นนี้ได้ แต่หากผู้ใดละทิ้งความสุขทาง
โลกมุ่งไปสู่ความดีและแสวงหาความรู้ในพระเจ้า ผู้นั้นก็จะหลุดพ้นเข้าถึงความสุขที่แท้จริง ดังที่ได้
กล่าวไว้ในกฎะอุปนิษัทว่า

“ความดีเป็นหนึ่ง ความสำราญใจเป็นอีกสิ่งหนึ่ง ทั้งสองสิ่งล้วน
บงการวิญญาน ผู้ใดเชื่อฟังความดี ผู้นั้นบรรลุความเป็นนักบุญ ผู้ใดเชื่อฟัง
ความสำราญใจผู้นั้นจะหลุดออกจากวรรณะ... ทุกคนต้องเผชิญกับทั้งสอง
สิ่ง จิตของผู้ฉลาดจะนำเขาไปสู่ความดี แต่คนโง่จะพาตัวเองไปสู่ความ

⁶ Shree Purohit Swami and W.B. Yeats, The ten principal upanishads, (London: Faber and Faber, 1981), p. 72.

⁷ Ibid. , p. 74.

ตำราญ... ระหว่างทางแยกซึ่งทางหนึ่งคือความไม่รู้ และอีกทางหนึ่งคือความรู้ เมื่อเธอปฏิเสธภาพลวงของความตำราญใจ เธอหันไปสู่ความรู้ ... สมปรารถนาในทุกสิ่ง เป็นผู้พิชิตโลก เป็นอิสระจากความหวาดกลัว มีความสุขอย่างไม่จำกัดมีพลังพิเศษ ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นของเธอ แต่เธอละทิ้งมันได้ ช่างเป็นผู้ที่ฉลาดและกล้าหาญเหลือเกิน...ผู้ซึ่งเข้าใจและสามารถแยกธรรมชาติออกจากอาตมันได้ มุ่งไปสู่คั่นกำเนิด ผู้ที่บรรลุถึงความสุขที่แท้จริง และอยู่ในความสุখনั้นตลอดไป...”⁸

(กรูอุปนิษัท – I. 2)

ความพึงพอใจที่แท้จริงและเป็นนิรันดรนั้นก็คือความพึงพอใจจากการที่อยู่เหนือ ทั้งสุขและทุกข์ เพราะทั้งสุขและทุกข์ นั้นเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ไม่มีใครที่จะสุขตลอดไป หรือทุกข์ตลอดไป สุขและทุกข์จะมาสลับกันไป หากผู้ใดยึดติดกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ว่าสุขหรือทุกข์ก็จะไม่มีวันได้พบความสุขที่แท้จริง ในมหาภารตะมีข้อความว่า

“เมื่อสุขแล้วก็ทุกข์ เมื่อทุกข์แล้วก็สุข ไม่มีใครทุกข์เสมอ และไม่มีใครสุขเสมอ ความสุขมักจะสิ้นสุดเมื่อความเศร้ามาถึง และบางครั้งก็เกิดขึ้นจากความเศร้านั่นเอง ดังนั้นผู้ซึ่งต้องการความสุขที่นิรันดร จึงต้องละทิ้งทั้งสอง...ผู้ฉลาดจะพยายามช่วยเหลือตัวของเขาเองจากความทุกข์ ความสุขของสรรพชีวิตนั้นไม่ยั่งยืนทั้งโลกนี้และโลกหน้า...”⁹

(มหาภารตะ ศานติบรรพ – CLXXXX.6-7)

หมายความว่าผู้ที่ได้เข้าใจดังนี้แล้ว ละทิ้งทั้งสุขและทุกข์ก็จะได้พบกับความสุขที่แท้จริง ซึ่งเป็นนิรันดร ดังคำกล่าวที่ว่า

“ไม่ใช่ทั้งความสุขซึ่งเกิดจากความชื่นชมยินดีในประสาทสัมผัสทั้งหลาย และความสุขที่ยิ่งใหญ่ซึ่งอาจได้จากการได้ขึ้นสวรรค์ ที่จะเข้าใกล้

⁸ Ibid. , p. 29-31.

⁹ Sharvepalli Rodhakrighnan and Charles A. Moore, A source book in Indian Philosophy, (New Jersey : Princeton university press, 1957), p. 169.

แม้แต่เพียง 16 ส่วนของความสุขซึ่งได้จากการทำลายล้างความปรารถนาจนหมดสิ้น”¹⁰

(มหาภารตะ สานติบรพ - XLVII.8)

ความพึงพอใจที่แท้จริงก็คือความพึงพอใจที่ได้จากการหลุดพ้น ซึ่งเป็นความสุขที่ประมาณค่าไม่ได้และไม่มีความสุขใดจะเทียบเท่า

รส กับความพึงพอใจ

ปรัชญาฮินดูนั้นแบ่งความพึงพอใจออกเป็น 2 ชนิดดังที่กล่าวมาแล้ว สำหรับความพึงพอใจที่ได้จากภวสนั้น นับว่าเป็นความพึงพอใจที่เป็นความพึงใจจากความสำเร็จทางโลกส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นความพึงพอใจที่เกิดจากภวสนซึ่งให้ความรู้สึกพึงพอใจ เช่นหาสยรส แต่รสที่ได้จากการชมละครนี้ไม่ได้ให้แค่ความสำเร็จทางโลกแต่ยังนำไปสู่ความพึงพอใจจากการหลุดพ้นด้วย

ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์กล่าวถึงรสและความพึงพอใจ (กามะ) ว่า

“ความรู้สึกเกือบทั้งหมดนั้นมีแหล่งกำเนิดมาจาก กามะ (ความปรารถนา) ซึ่ง กามะนี้มีหลากหลาย เช่น ธรรมกามะ อรรถกามะ โมกษกามะ (ความปรารถนาที่จะบรรลุธรรม ความปรารถนาที่จะบรรลุถึงความมั่งคั่ง ความปรารถนาที่จะบรรลุถึงความหลุดพ้น) เป็นต้น”¹¹

(นาฏยศาสตร์ : XXVI.94-98)

คำว่า “กามะ” ในที่นี้ มี 2 ความหมาย คือหมายถึงความปรารถนา และหมายถึงกามะซึ่งเป็นความปรารถนาในความสุขทางโลก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในจุดมุ่งหมายชีวิต 4 ประการ ในทัศนะของปรัชญาฮินดู ความปรารถนาของมนุษย์มี 4 ประการ คือ ความปรารถนาในความสุข (กามะ) ความปรารถนาในธรรม (ธรรมะ) ความปรารถนาในทรัพย์ทั้งทางปัญญาและสมบัติ (อรรถะ) ความปรารถนาในความหลุดพ้น (โมกษะ) ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์พึงแสวงหาในชีวิต

¹⁰ Ibid. , p. 168.

¹¹ Adya Rangarcharya, The Nāṭyaśāstra : English Translation with critical Notes. p. 190.

จุดมุ่งหมายชีวิต 4 ประการ ของชาวอารยันอินเดีย มี ดังนี้

1. **ธรรมะ (ธรรม)** หมายถึง การปฏิบัติหน้าที่ตามขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นเป้าหมายที่มนุษย์พึงแสวงหาเพื่อการดำรงอยู่ในสังคม
2. **อรรถะ (อรรถ)** หมายถึง การสะสมทรัพย์สมบัติ ได้แก่ ความมั่งคั่ง ทั้งทางทรัพย์สินเงินทอง อำนาจ เกียรติยศ นับได้ว่าเป็นเป้าหมายหนึ่งของชีวิตที่พึงแสวงหาเพื่อการดำรงชีวิตในโลก
3. **กามะ (กาม)** หมายถึง การแสวงหาความสุขโดยเฉพาะอย่างยิ่งกามสุข
4. **โมกษะ (โมกษ)** หมายถึง ความเป็นอิสระจากพันธนาการทางโลก

ความพึงพอใจที่ได้จากความสำเร็จทางโลกซึ่งเกิดจากการแสวงหาความมั่งคั่งจนสามารถบรรลุถึงความสุขทางโลกได้นั้น เป็นเพียงเป้าหมายหนึ่งของชีวิตเท่านั้น แต่หากผู้ใด ละทิ้งความสุขทางโลกและมุ่งหาธรรมะซึ่งเป็นความดี ความรู้ในพระเจ้า ผู้ที่นับได้ว่า เป็นผู้ที่ฉลาดและจะได้พบกับความสุขที่แท้จริงซึ่งเป็นนิรันดร์ และนับว่าเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต

ศิลปะในทัศนะของคัมภีร์นาฏยศาสตร์ เป็นสิ่งหนึ่งที่ทำให้บรรลุถึงความพึงพอใจทางโลก และเป็นการจำลองให้เห็นถึงทั้ง อรรถะ กามะและธรรมะ คัมภีร์นาฏยศาสตร์กล่าวว่า

“สภาพของโลกที่ประกอบด้วยสุข และทุกข์นี้ ถูกแสดงออกด้วย อวัชวะ เป็นต้น ท่านเรียกว่า การแสดงละครคอน หรือนาฏยะ (การแสดงละครคอนหรือนาฏยะนี้เป็นการคิดทำขึ้นเพื่อแสดงเรื่องของพระเวท วิทยาการ และประวัติศาสตร์ จะเป็นการกระทำความเพลิดเพลินในโลกและการแสดงละครคอนนี้ เป็นการคิดทำความหมายอันเหลือจากศาสตร์ที่เกี่ยวกับศรัทธา พระเวท และสมฤติ (เวทศาสตร์) และสทาจาร์ เป็นการยังความเพลิดเพลินให้เกิดขึ้นในโลก)”¹² (นาฏยศาสตร์ — I. 119)

¹² แสง มนวิฑูร, ผู้แปล, นาฏยศาสตร์ของภรตมุณี, (พระนคร : กรมศิลปากร, 2511), หน้า 39.

“...ข้าพเจ้า (พระพรหม) ได้สร้างนาฏยเวทนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงการกระทำและความรู้สึก ทั้งในทางที่ดีและในทางที่เลวของเทวดาทั้งหลาย และของพวกท่าน (อสูร) มันเป็นการจำลองให้เห็นถึงวิถีทางที่เป็นไปของโลกทั้งสามและไม่ได้มีเพียงเทวดา หรือพวกท่าน (อสูร) เท่านั้น บางครั้ง บางคราวก็แสดงธรรมะ บางคราวก็แสดง อรรถะ บางครั้งก็แสดง กามะ”¹³

(นาฏยศาสตร์ — I.98-129)

ในนาฏยศาสตร์ได้กล่าวถึงเป้าหมายของชีวิตไว้เพียง 3 ประการ คือ ธรรมะ อรรถะ และ กามะ แต่ไม่ได้กล่าวถึง โมกษะ ที่เป็นเช่นนี้เพราะ จุดมุ่งหมายของศาสตร์นี้เพื่อให้ความเพลิดเพลิน และเป็นศาสตร์ที่เติมเต็มในส่วนที่ขาดไปในสรีรติ ซึ่งได้แก่ พระเวททั้ง 4 โดยนาฏยศาสตร์จะต่างจากคัมภีร์พระเวททั้ง 4 ก็ในส่วนเนื้อหาที่เกี่ยวกับความเพลิดเพลินซึ่งเป็นความพึงพอใจทางโลก ดังที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์ว่า

“...การแสดงละครคอน อาศัยการกระทำของคนชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำ ทำให้การแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์เกิดขึ้น ทำให้เกิดความมั่นคงหนักแน่น สนุกสนาน และความสุขเป็นต้น...

...การแสดงละครคอนนั้นจะทำให้ผู้บำเพ็ญตะบะสิ้นสุดความเดือดร้อนด้วยความทุกข์ ความเดือดร้อนด้วยความเหน็ดเหนื่อย ความเดือดร้อนด้วยความเศร้าโศก”¹⁴

(นาฏยศาสตร์ - I. 133-135)

จะเห็นได้ว่าละครนั้นให้ความพึงพอใจทางโลก แต่การที่ได้บรรลุถึงความพึงพอใจทางโลกนี้ก็จะเป็นการเตรียมพร้อมเพื่อก้าวไปสู่เป้าหมายชีวิตขั้นต่อไปได้ คัมภีร์นาฏยศาสตร์กล่าวว่า

“นาฏยศาสตร์ นี้เป็นศาสตร์ที่ได้รวบรวมบรรดากิจกรรมทั้งหมดใน 3 โลก ซึ่งเป็นความคิดที่อำนวยต่อทุกศาสตร์ เป็นสิ่งมงคลและน่าพึงพอใจเกิดจากพระพรหม ... วิญญาณชั่วร้ายจะถูกขับไล่ไปด้วยเสียงแห่ง “นानทิ”

¹³ Adya Rangarcharya, The Nāṭyaśāstra : English Translation with critical Notes, p. 4.

¹⁴ แสง มนวิฑูร, ผู้แปล, นาฏยศาสตร์ของภรตมุนี, หน้า 37.

(Nandi) ทั้งดนตรีบรรเลงและขับร้อง การเต้นรำและบทเพลง ล้วนมีกุศล
เทียบเท่ากับการทองบทร้องในคัมภีร์พระเวท ...คนตรีนั่นเหนือกว่าการ
ชำระล้างตัวในบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์ถึงพันเท่า...ผู้ซึ่งได้ชมดนตรีและการเต้นรำ
จากคัมภีร์ ในชีวิตนี้จะบรรลุความสุขของปรมาตมัน”¹⁵

(นาฏยศาสตร์ - XXXVI. 52-70)

ความสุขในขั้นของปรมาตมันนี้ เป็นความสุขที่เกิดจากการละความปรารถนาทั้งหมดและ
เข้าถึงธรรมะจึงเป็นความสุขคนละระดับกับความสุขในระดับมนุษย์ และการทองบทร้องในคัมภีร์
พระเวทนั้นก็เป็นกิจกรรมเพื่อเข้าถึงพระเจ้า เมื่อกล่าวว่าการเล่นดนตรีและการฟังดนตรีจะขับไล่
ความชั่วร้ายและมีกุศลเท่ากับการทองบทร้องในคัมภีร์พระเวท จึงแฟงนัยว่าความพึงพอใจที่ได้จาก
ศิลปะนี้มีความเกี่ยวข้องกับความพึงพอใจแห่งการหลุดพ้นด้วย

แต่การกล่าวว่า ความปรารถนาเป็นแหล่งความรู้สึเกือบทั้งหมดก็หมายความว่า ความ
ปรารถนาที่จะบรรลุถึงจุดมุ่งหมายชีวิตทั้ง 4 ประการดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เป็นแหล่งที่ทำให้เกิด
ความรู้สึก ความรู้สึกในที่นี้ไม่ใช่ความรู้สึกทั้งหมดที่มนุษย์มี แต่เป็นความรู้สึกที่เป็นความพึงพอใจ
ทางโลก หมายความว่า หากความปรารถนา ทั้งหลายเหล่านี้บรรลุผล ก็จะนำความสุขมาให้ แต่
หากไม่สามารถบรรลุได้ก็จะนำไปสู่ความทุกข์ ทั้งสุขและทุกข์ก็ล้วนเป็นความรู้สึก รสต่างๆทั้งรส
ที่นำความพึงพอใจและรสที่ไม่นำพึงพอใจ ก็เป็นความรู้สึก ซึ่งมีแหล่งกำเนิดมาจากกามะทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตามนอกจากความรู้สึกพึงพอใจจากความสุขทางโลกที่มีแหล่งมาจากกามะแล้ว
ยังมีความรู้สึกซึ่งเป็นความพึงพอใจที่ไม่ได้เกิดจากกามะ แต่เกิดจากการละกามะได้ ซึ่งความพึงพอ
ใจจากการละกามะนี้ ก็คือ ความพึงพอใจจากการหลุดพ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ทำให้เกิดข้อสงสัยว่า ใน
เมื่อรสมิแหล่งกำเนิดจากกามะ และกามะไม่ได้นำไปสู่การหลุดพ้น แล้วรสมิมีความเกี่ยวข้องกับ
การหลุดพ้นได้อย่างไร

¹⁵ Adya Rangarcharya, The Nāṭyaśāstra : English Translation with critical Notes.
pp. 342-344.

4.2 ศิลปะกับศีลธรรม

ศิลปะให้รสที่หลากหลายกับผู้ชม ทำให้ผู้ชมได้ร่วมรู้สึกไปกับงานศิลปะนั้นๆ การได้ร่วมรู้สึกนี้ทำให้เกิดความพึงพอใจเพราะมันกระตุ้นให้เกิดการใส่ใจกับสรรพสิ่งเหมือนกับที่เราใส่ใจตัวเอง ซึ่งความคิดเช่นนี้เป็นความจริงพื้นฐานที่จะนำไปสู่การตระหนักรู้ทางศีลธรรม ในมหาภารตะมีข้อความกล่าวไว้ว่า

“เมื่อเราไม่คำนึงถึงตัวตนของเราเองว่าเป็นของเรา แต่กลับคำนึงถึงโลกทั้งโลก และสิ่งต่างๆทั้งหมดที่เราเห็นว่าเป็นของเราเท่ากับที่มันเป็นของผู้อื่น เมื่อคิดได้เช่นนี้ ความเศร้าโศกจะไม่สามารถเข้าใกล้เราได้ ...เราจะไม่ยอมจำนนต่อสุขหรือทุกข์”¹⁶

(มหาภารตะ : สานติบรรพ - CLXXIV. 19-21)

การที่เราให้ความสำคัญกับโลกทั้งโลกว่าเป็นของเรา และเป็นของเราเท่ากับที่มันเป็นของผู้อื่น นั้นหมายความว่า ทั้งความสุขและความทุกข์ที่อยู่ในตัวเรานั้น ก็ไม่ใช่ของเรา เราก็คจะพ้นจากความทุกข์เพราะตระหนักรู้ว่า ทั้งสุขและทุกข์มันจะไม่อยู่กับเราตลอดไป เมื่อไม่มีความเป็นเจ้าของแล้ว ก็จะทำให้สิ่งต่างๆในโลกนี้ล้วนแต่ไร้ค่า ดังข้อความที่กล่าวไว้ว่า

“...เมื่อเราได้ครุ่นคิดอย่างถ้วนทั่ว ใจของเราได้ถูกชำระล้างให้บริสุทธิ์ด้วยการครุ่นคิดได้เช่นนี้ เราจะรู้ว่าสิ่งต่างๆบนโลกนี้ล้วนไร้ค่าดังกองฟางโดยปราศจากความสงสัย เราก็คจะเป็นอิสระจากการหลงคิดที่จะให้ความสำคัญกับสิ่งต่างๆเหล่านั้น...”¹⁷

(มหาภารตะ : สานติบรรพ - CLXXIV. 4-5)

การที่เราไม่หลงให้ค่ากับสิ่งต่างๆในโลกจะทำให้ใจเราถูกชำระล้างให้บริสุทธิ์ ปราศจากอกุศลทั้งหลาย เพราะจะไม่ยินดีกับความทุกข์จากการสมปรารถนา หรือเสียใจกับความทุกข์ที่เกิดจากการสูญเสีย ผู้นั้นก็เข้าถึงความสุขที่แท้จริง คือความสุขที่อยู่เหนือทั้งสุขและทุกข์ เพราะเมื่อ

---

¹⁶ Sharvepalli Radhakrishnan and Charles A. Moore A source book in Indian Philosophy, p.170-171.

¹⁷ Ibid. , p. 170.

ปราศจากทั้งทุกข์และสุข ก็ปราศจากความปรารถนา (กามะ) ที่จะแสวงหาความสุขทางโลก เมื่อปราศจากความปรารถนา ก็บรรลุถึงความสุขที่แท้จริง คือ ความสุขที่ ความปรารถนาทั้งหมดได้ถูกทำลาย

ความสุข และความทุกข์นั้นเป็นต้นเหตุของความปรารถนาทั้งหลาย ในมหาภารตะกล่าวถึงความหมายของ ความสุข และความทุกข์ โดยเปรียบเทียบความทุกข์ว่าดุจดังโรคร้ายที่เกิดจากความปรารถนา และความสุขเกิดเมื่อโรคนี้ได้รับการรักษาแล้ว

“ความทุกข์เกิดขึ้นจากโรคที่มีสาเหตุมาจากความปรารถนา ความสุขเป็นผลจาก การที่โรคร้ายนั้นถูกรักษาให้หาย ...ความสุขและความทุกข์ของมนุษย์นั้นเกี่ยวเนื่องกันตั้งวงล้อ...”¹⁸

(มหาภารตะ : สานติบรรพ - CLXXIV. 19-21)

ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นวงล้อของความสุขและความทุกข์เป็นเพราะเมื่อความสุขสิ้นสุด ความทุกข์ก็จะเกิดขึ้น และ เมื่อความทุกข์สิ้นสุด ความสุขก็จะเกิดขึ้นอีกครั้ง

“ทั้งสุขและทุกข์ ความรุ่งเรืองและความตกต่ำ ได้และเสีย ชีวิตและความตาย รอคอยที่จะสับเปลี่ยนหมุนเวียนในทุกสรรพชีวิต ...หลังจากความสุข ความเศร้าก็มา และจากนั้นก็เกิดความสุขอีกครั้ง... ไม่มีใครที่ระทมทุกข์ตลอดไป และไม่มีใครที่สุขสมตลอดกาล... ดังนั้น บุคคลแห่งพระเจ้าจึงไม่ควรยินดีกับความสุข หรือหดหู่กับความเศร้า”¹⁹

(มหาภารตะ : สานติบรรพ-XXV.26-27,CLXXIV. 19-21)

จะเห็นได้ว่า การรู้ตระหนักถึง ความเกี่ยวเนื่องกันเป็นวงล้อของทุกข์และสุข การไม่ยึดติดกับทุกข์และสุข ก็จะทำให้เราได้พบกับความพึงพอใจที่อยู่เหนือทั้งทุกข์และสุข และการที่เราให้ความสำคัญกับผู้อื่นเหมือนกับตัวเอง คำนึงถึงโลกทั้งโลกว่าเป็นของเราเท่ากับของคนอื่นก็จะทำให้เราอยู่เหนือความโศกเศร้า และไม่จ้านต่อสุขหรือทุกข์ ในปรัชญาฮินดู การคิดได้เช่นนี้ก็จะสามารถทำให้บรรลุถึงความพึงพอใจสูงสุด ซึ่งเป็นความพึงพอใจจากการเข้าถึงพระเจ้า

¹⁸ Ibid. , p. 171.

¹⁹ Ibid. , p. 170.

เมื่อพิจารณาถึงรสทั้ง 8 รส ที่ผู้ชมได้รับจากการแสดงละครหรืองานศิลปะนั้น มีบางรสซึ่งเป็นรสที่ไม่น่าจะนำไปสู่ความพึงพอใจ เช่น รสแห่งความเกลียด (เราทรรส) รสแห่งความกลัว รสแห่งความขะเขวข่ง และรสแห่งความสงสาร แล้วรสนี้ก็น่าจะไปสู่ความพึงพอใจได้อย่างไร เพราะความกลัว ความขะเขวข่ง ความสงสาร ความโกรธ น่าจะนำความทุกข์มาให้มากกว่าความสุข หรือความพึงพอใจ แต่ในคัมภีร์นาฏยศาสตร์กลับยืนยันว่า รสทั้งหลายล้วนนำไปสู่ความพึงพอใจ

เราได้วิเคราะห์แล้วว่า ความพึงพอใจที่ได้นั้นเป็นความพึงพอใจจากการได้รู้ตระหนักถึงรสต่างๆ และเพราะภาวะที่ทำให้เกิดรสนั้น เป็นเพียงเหตุการณ์ที่จำลองขึ้น แต่การได้รู้ตระหนักถึงรสต่าง ๆ นั้น ให้ความพึงพอใจกับเราได้อย่างไร คำตอบคือ ความพึงพอใจที่ได้จากการรู้ตระหนักถึงรสต่าง ๆ นั้น มีความเกี่ยวข้องกับการรู้ตระหนักภาวะศีลธรรมและการหลุดพ้น เพราะรสทั้ง 8 นั้น เกิดจากภาวะซึ่งเป็นอารมณ์ที่จำลองไว้ในงานศิลปะ ภาวะต่าง ๆ นี้มีทั้งภาวะที่นำไปสู่ความพึงพอใจ ซึ่งนำความสุขมาให้ และความไม่พึงพอใจ ซึ่งนำความทุกข์มาให้ได้ หากภาวะเหล่านี้เกิดขึ้นในชีวิตจริง แต่ภาวะเหล่านี้เกิดขึ้นในงานศิลปะ ซึ่งศิลปินได้จำลองเอาไว้และผู้ชมก็เพียงแค่วรรู้สึกเท่านั้น รสที่นำไปสู่ความทุกข์มาให้ จึงเปลี่ยนเป็นรสที่ให้ความพึงพอใจได้ เพราะการได้ร่วมรู้สึกนี้ ทำให้เราได้ร่วมใส่ใจในอารมณ์ และความรู้สึกของผู้อื่น

ในบทที่ 3 เราได้กล่าวถึง ความสำเร็จในระดับวิญญานของงานศิลปะว่า งานศิลปะที่ประสบความสำเร็จในระดับนี้ ผู้ชมจะลืมตัวตนของตัวเอง และรู้สึกราวกับว่าภาวะที่ผู้ชมได้รับรู้นั้นได้เกิดขึ้นกับเขาจริงๆ ศิลปะจึงเป็นเวทีที่ทำให้เขาได้ทดลองลิ้มรสที่ทั้งสุขและทุกข์ และได้ร่วมรู้สึกไปกับผู้อื่น การได้ร่วมรู้สึกไปกับผู้อื่นและการได้ทดลองลิ้มรสทั้งสุขและทุกข์ ทำให้เกิดความพึงพอใจ เพราะ มันกระตุ้นให้เราใส่ใจผู้อื่น เหมือนกับใส่ใจตัวเอง ประสบการณ์เหล่านี้ จึงมีความเกี่ยวข้องกับ ปิติสุขที่เกิดจากการรู้ตระหนักทางศีลธรรม และการหลุดพ้น

การที่เราได้ตระหนักถึงรสทั้ง 8 ก็จะทำให้เราได้ตระหนักรู้ถึงความเชื่อมโยง ระหว่างทุกข์และสุขที่คละเคล้าในงานศิลปะ และทำให้เกิดความรู้สึกร่วมกับผู้อื่น รวมเป็นหนึ่งเดียวกับสรรพชีวิตทั้งหลาย และด้วยเหตุนี้รสจึงมีความเกี่ยวข้องกับการรู้ตระหนักทางศีลธรรมและการหลุดพ้นได้ เพราะการสื่อสารรส ระหว่างศิลปินกับผู้ชมนั้นก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมกัน และกระตุ้นให้เกิดความใส่ใจผู้อื่นเหมือนกับที่ใส่ใจตนเอง ทำให้เกิดการรู้ตระหนักทางศีลธรรมในทัศนะของปรัชญาฮินดู และการได้ลิ้มรสที่ทั้งสุขและทุกข์ ก็จะทำให้รู้ตระหนักถึงความไม่แน่นอนของความสุข และความทุกข์ ที่สลับสับเปลี่ยนกันเข้ามาในชีวิตมนุษย์ การได้รู้เช่นนี้จะนำไปสู่การหลุดพ้นได้

แม้ว่าศิลปะจะมีจุดมุ่งหมายคือ รัส แต่โดยนัยของรสนั้น สามารถทำให้ศิลปะมีความเกี่ยวข้องกับศีลธรรมและการหลุดพ้นได้ โลกนี้เป็นเวทีที่ให้นักชวยได้เรียนรู้สุขและทุกข์ แต่ศิลปะนั้นเป็นเวทีที่ให้นักชวยได้เรียนรู้โลก

ดังนั้นนอกจากนิยามศิลปะในทัศนะคัมภีร์นาฏยศาสตร์จะสามารถตัดสินศิลปะในบริบทของศิลปะได้แล้ว ความคิดเกี่ยวกับศิลปะในคัมภีร์ยังไม่มีความขัดแย้งในการที่มันจะสามารถเป็นเครื่องมือไปสู่การตระหนักรู้ทางศีลธรรมและทำให้มันมีคุณค่าในบริบทของสังคมได้ด้วย